

КУЛЬТУРОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
CULTURAL SCIENCE

Аманова Р.А.

**МУЗЫКАНЫН ЖАНА КОМУЗ КҮҮЛӨРҮНДӨГҮ ЫМДОО-ЖАҢСООЛОРДУН
 СИНКРЕЗИСИ**

Аманова Р.А.

СИНКРЕЗИС МУЗЫКИ И ЯЗЫКА ЖЕСТОВ КЫРГЫЗСКИХ КЮЕВ ДЛЯ КОМУЗА

R.A. Amanova

SYNCREISIS OF MUSIC AND BODY LANGUAGE OF KYRGYZ KYUES FOR KOMUZ

УДК: 787.8

Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун аспапчылык багытындагы аткаруучулукта байыркы мезгилдеги мергенчилер менен жоокерлерге мүнөздүү болгон тилдик ымдоо-жаңсоолор (жесттер) сакталган. Музыка жана байыркы жесттердин тилинин негизги синкрезиси (синкреттик бүтүндүүлүк) катары калыптанган кыргыз комузунда чертүү ыкмасы дүйнөлүк музыкалык маданиятта уникалдуу жана өтө жогору бааланган көрүнүш болуп саналат. Мергенчилер жана сарбаздар тарабынан пайда болгон ымдоо-жаңсоолор комуздун күүсүнүн мазмунун туюнткан бейвербалдык тилдин функциясын аткарган.

Негизги сөздөр: ымдоо-жаңсоонун тили, аспаптык (комузда) аткаруу, үн жаратуу (чыгаруу), кол ойнотуунун орнаментикасы (комуз чертүүдөгү), көчмөндөрдүн музыкалык маданияты.

В инструментальном исполнении кыргызы сохранили и язык жестов, сформированный в древности охотниками и воинами. Стиль игры на кыргызском комузе, сложившийся как органичный синкретизм музыки с древним языком жестов, является удивительным уникальным и драгоценнейшим явлением мировой музыкальной культуры. Этот стиль исполнения наполнен мужественной энергетикой языка жестов, созданного охотниками и воинами. Он напоминает о существовании этого языка в культурах кочевников.

Ключевые слова: язык жестов, инструментальное (комузовое) исполнительство, звукоизвлечение, кистевая орнаментика, музыкальная культура кочевников.

Kyrgyz people maintained body language in their instrumental performance which was developed by the ancient hunters and warriors. The style of playing with komuz, formed as an organic syncretism of music with the ancient body language, is a wonderfully unique and precious phenomenon of world music. This style of performance is filled with the courageous energy of body language created by hunters and warriors. It reminds of the existence of this body language in the nomadic cultures.

Key words: body language, instrumental performance (komuz), sound reduction, wrist ornaments, musical culture of nomads.

Бабалар комузду ыйык аспап катары тутуп, боз үйдүн төрүнө илип, бир кайрыгы миң кайрыкка

жалгашкан кудуреттүү күчкө ээ экенин белгилеп, “комуз – адамдын жаны” деп айтып келишкен.

“Манас” эпосунда:

“Өрүктөн комуз чаптырган,

Үкөктөп чарасын терең ойдурган,

Тепкесин тайкы койдурган,

Ичеги кылын тактырган,

Күүсүн уккан жактырган” [7] – деп сүрөттөлгөн

кыргыздын музыкалык аспабы – үч кылдуу комуз чертме хордофон тибине кирет. Борбордук Азиянын, Түштүк Сибирдин, Кавказдын жана Россия элдеринин эки жана үч кылдуу белгилүү хордофондору: өзбек, түркмөн, уйгурлардын эки кылдуу дутары, казак, башкыр, калмык, өзбек жана тажиктердин домбрасы (думбрак), грузиндердин чонгуриси, алтай допшулуру, ошондой эле үч кылдуу казак домбрасы (шертер) жана орустун балалайкасы ж.б. кылдуу чертме аспаптардын ичинен комуздун добушун (үнүн) жаратууда өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөгү мүнөзү менен айырмаланып турат.

Жогоруда саналган аспаптарда добуш оң колдун манжалары, билектин жана каруунун катышуусу менен шартылдата (ылдый-өйдө шилтөө менен) жана башка шилтемдерди колдонуу аркылуу жаралат. Бул ыкмалар кыргыз комуздун черткенде да кеңири колдонулат, бирок оң колдун кошумча кыймылы, кол ойнотуу, чыгарманы аткарууда кеңири спектрдин бөлүгү гана болуп саналып, комузга тектеш башка элдердин чертме хордофондорунда кездешпейт.

Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун аспапчылык багытындагы аткаруучулукта комуз аспабындагы күүлөрдүн жанрларынын бири катары, *айтым күүлөр*, (кол ойнотмо күүлөр) бир эле мезгилде акын да, ырчы да, комузчу да болуу менен музыкалык көркөм каражаттарды бийик чеберчиликте өздөштүргөн өнөр ээсинин талантынын дараметине жараша профессионалдуулук деңгээлге көтөрүлгөн. Бул жанрда чыгарма жаратып, күү кайрыган залкарларды атай кетсек: Ниязаалы, Токтогул, Айдараалы, Атай, Шекербек, Эркесары, Болуш ж.б..

Кыргыз музыкасын изилдеген илимпоз В.Виноградовдун: 1930-жылы Т.Сатылгановдун айтым күүлөрдүн бирин черткенин өз көзү менен көрүп, "...мени анын комузда чертүүсү ашкере таң калтырды: бир эле учурда музыка да, театралдык оюн да, цирк өнөрү да бар болучу.Телмирип сурап жаткандай, үч кыл аспабына өбөктөп, манжалары кылга тийип өткөндө ага комуз жооп кайрып жаткандай болду. Токтогул комузга: манжалары, алаканы, чыканагы же ийни менен тийбесин... комузду кай тарабынан алып өтпөсүн, анын комуз менен чын ыкластан сырдашуусу көз ирмемге да токтогон жок..." [10] – деп жогору баалаган. Жогорудагы залкар устаттын шакирти Атай Огонбаевдин “Маш ботой” күүсүн черткени тууралуу: “Маш Ботой” өзүнүн төрт тактысынын бирөөнү анча-мынча өзгөртүп кайталанган темадан турат.Тигил жана бул колу бирдей ар түрдүү техниканы пайдаланат. Аспаптык абалы тынымсыз өзгөрүп турат, бирок анын добушу бир азга да басаңдабайт. Атай комузду тикесинен коюп, капкагын өзүнө каратып, бирде өзүнөн алыстатып, бирде оң ийнине, бирде сол ийнине сала коюп, бирде мандайына такап, бирде аркасына карай жылдырып, кайта тикесинен жерге тургузуп ж.б.д.у.с. түркүмдө колун да, комузун да ойнотуп чертип жатты”–деп өнөр ээлеринин комузда кол ойноткону тууралуу жазганын белгилөөгө болот [4].

Комузчулар аталган жанрада күү черткенде оң колдун манжалары, билеги жана каруусу гана катышпастан, көпчүлүк учурда жалпы ийиндин катышуусундагы шилтөө ыкмасы менен катар көптөгөн орнаментика мүнөзүндөгү кол ойнотуулар колдонулат. Биздин атайын байкоо-изилдөөлөрүбүз боюнча, оң колдун мындай кыймылдарын эки топко бөлүүгө болот:

Биринчи тобу. Ийиндин катышуусу менен шилтемдин (удар) эки түрү бар: 1) жөнөкөй шилтем – оң колду кенен алдыга-артка шилтөө; 2) сермелген шилтем – колду ийинден жогору, кээде башка жеткире бийик көтөрүп шилтөө. Бул эки учурда тең манжалар кылды тез ыргакта ылдый-өйдө шилтеп чертет. Жогоруда аталган кыймылдардын натыйжасында, өзгөчө көркөмдүктөгү кайрыктар аркылуу күүнүн ачык так маани-маңызы сүрөттөлөт. Эгерде музыкалык термин катары нота менен окутуудагы колдонулган *штрих* (ыкма) терминин добуш жаратуу (звукоизвлечение) жана чыккан добуштун күчүнө, мүнөзүнө, дегеле кайрык кайруудагы түздөнтүз таасир эткен маанисинде карасак, анда комузда мындай чертүүнү *штрих* деп атоого болот.

Экинчи тобу. Колду жана манжаларды орнаменттерди туюндурган мүнөздө кыймылга келтирип чертүү. 1) комузчу аларды колду сермегенге **чейин** же сермеген **учурунда**, т.а. кайрадан ылдый же өйдө шилтемге чейин аткарат; 2) кол комуздун моюнунун үстүндө, кылга тийбей кыймылдайт; 3) колдун капкактын үстүндөгү ар кандай кыймылдары; 4) манжалар менен капкактын көөдөнүнөн чертүү; 5) комуздун капкагынын төмөн жагынан чертүү жана

шилтөө үчүн аспапты айлантуу, кээде аны өйдө көтөрүү, мандайына алып келүү, тизесине же жерге вертикалдуу түрдө коюу жана башка түркүмдөгү комуздун айланасында кол ойнотуу ыкмаларын кошууга болот.

Бул топтогу ар кандай кол ойнотуулардын бардыгын санап берүүгө жана так сүрөттөөгө мүмкүн эмес, эң негизгиси, аталган кол ойнотуулар кылдын катышуусу менен аткарылбагандыгына байланыштуу аларды штрих деп атоого болбойт деген ойдобуз. Кол ойнотуу орнаментикасы аспаптын добушунун чыгышына, күчүнө, бийиктигине, тембрине жана дааналыгына таасир этпегендиги аларды бириктирип, жалпылап турат. Ар бир кыргыз мындай күүнү укканда жан дүйнөсү козголуп, эргип, коштоп ырахаттануу менен кабыл алат, ошол эле учурда башка улуттагы кол ойноткон чыгарманы көргөндөр кээде суктанып таң калышса, кээде кол ойнотуулар күүнүн мазмунун түшүнүүгө жолтоо болуп жатканын айткан пикирлер да жок эмес. Биздин практикабызда виртуоздуу мындай күүлөрдүн аткарылышын көргөндөн кийин, бул күүлөр, ата-салтынан келе жаткан эзелки жанрадагы күү экендигин түшүндүрүүнү, жактоону, далилдөөнү талап кылып, ар кандай полемикалык талаш-тартыштарды жараткан жана али күнгө чейин жаратып келе жаткан жагдайлар көп болот. Чындыгында кыргызга гана тиешелүү комузда чертилген айтым күүлөрдөгү кол ойнотулуунун кеңири колдонулушунун себеби эмнеде?

Аспапта мындай чертүү стили салттуу аткаруучуларга мүнөздүү болгону менен жергебизге биринчи жолу сырттан келген кыргыз музыкасын жыйноочулар жана изилдөөчүлөр үчүн табышмак болгон. Алар аспаптагы добуштун чыгышына байланышпаган кол ойнотуунун маани-маңызы жөнүндө сураганда, аткаруучулар: “ушундай болуш керек”, “улуу муундагы комузчулардан аманат”, “бабаларыбыз ушинтип черткен”, “башкача чертүүгө болбойт”, “устаттарыбыз ушундай үйрөткөн” деген сыяктуу жоопторду беришкен. Аспапта мындай кол ойнотуу стилин түшүндүргөн эстетикалык көз караштан алынган “кол ойнотуп чертүү көркөмдүү болот” деген бир гана жооп болгон. Бул жооп кээ бир изилдөөчүлөрдүн божомолдорун далилдеген жана бекемдеген. Ал божомолдордун мазмунуна: комузчулар музыкалык аткаруучулуктун чыныгы милдетинен алысташы, аткаруучунун аудиториянын көңүлүн көтөрүү максатында үстүртөн, кооздук үчүн жасаган кыймылы, комуз күүлөрүнүн көңүл ачуучу функциялары, жалпы музыкалык маданияттагы бул катмардын жеңил-желпилиги жана олуттуу эместиги камтылган. Бул пикир конференцияларда, талкууларда жана ар кандай жалпы элдик дебаттарда айтылып келет. Бирок, бул макаланын авторунун т.а. оозеки салттагы профессионалдык искусствонун алып жүрүүчүсү – комузда аткаруучу катары мындай трактовкалар дайыма ички нааразычылыгын туудурат. Бала кезден комуздун табиятын өздөштүрүп, “устат-шакирт” өнөрканасынан таалим алган, өнөргө

өмүрүн арнаган өнөр ээси катары, кол ойнотуу күүлөрдө чыгарманын белгилүү бир маани-маңызы сакталгандыгын ички туюмун менен сезем. Кээде өз алдымча комуз чертип отурганда, айтым күүлөрдү оң колдун катышуусун жөнөкөйлөтүп, эч кандай “ашыкча”, “кооздочу” кыймылдарысыз аткарып көрдүм. Ошондо, дагы бир ирет күүнүн сөз менен бере албаган күчү, духу т.а. мааниси жоголуп кетээрин андагандан кийин, аталган күүлөрдү “жеңил-желпи, көңүл ачуучу музыка” катары кабылдагандар үчүн, учкай болсо да, аталган комуздагы кол ойнотуу орнаментикасы жаатындагы маселени жеке илимий-теориялык изилдөөнүн максаттарынын бири катары кароону чечтик. Бул маселе – келечекте тарыхый, маданий аспектиде кенен жана терең илимий жактан изилдөөнү талап кылган, этномузыка-катаануучулардын иликтөөлөрүнүн объектиси катары карала турган иш.

Кыргызга тектеш башка элдердеги хордофондордо мындай кол ойнотуу стили жок болгондуктан, ал ыкма өзгөчө кызыгууну туудуруп талкууга алынгандыктан, практика жүзүндө байкалган көрүнүштөр макалада талдоого алынат.

Биринчи көңүл бөлө турган нерсе: комузчунун оң колунун кыймылы баш аламан эмес, алар бир жагынан аткарылып жаткан музыканын б.а. күүнүн мүнөзү менен байланышат, экинчи жагынан, бир эле кыймыл ар кандай күүлөрдү аткарууда колдонулат. Демек, кол ойнотуу өз алдынчалыкка, автономдуулукка ээ, өтө маанилүү көрүнүш. Белгилүү бир туруктуу комплекстеги бул кыймылдарды өзүнүн аталышы бар же кандайдыр бир тилдин сөздүк бирдиги болгон бий өнөрүндөгү **па** менен салыштырууга болот. Кол ойнотуудагы кыймылдардын комплекси т.а. комуз музыкасындагы “ымдоо-жаңсоолордун” тили вербалдык тилдеги маани берүүчү сөз менен барабар экендигин далилдейт.

Илимий адабияттарда белгиленгендей, аспаптык музыкалык өнөр элдердин карым-катыштарынын негизинде калыптанган: 1) үрп-адат, каада-салттардагы (ритуалдагы), эмгек ишмердүүлүгүндөгү, бий өнөрүнүн ыргактарындагы чагылдырылган образдык системасын, иш-аракеттердин мүнөзүн жана драматургиясын чагылдыруу менен байланышат; 2) көркөм чыгарманын жана поэзиянын ыргагындагы сөздөрдүн интонациясы, кептеги образдар аркылуу байланышат.

Илимде музыка жана ымдоо-жаңсоолордун тилинин байланышы жөнүндөгү маалыматтардын жоктугунун өзү, мындай тилдин же тилдердин болгондугун далилдөөгө түрткү болот деген пикирге келдик. Жашоо-турмуштагы колдонулган ымдоо-жаңсоолор көпчүлүк учурда кандайдыр бир кыймылдын же кубулуштун эмоциялык-образдык көрүнүшүн туюндурат. Белгилүү болгондой, *V – виктория* белгиси кандайдыр бир иш-аракеттин жакшы натыйжа менен аяктагандыгын билдирет. Ошондой эле чакыруу, сый-урмат, кайгы, таң калуу, уялуу, шылдыңдоо, баш тартуу жана башка көрүнүштөрдү туюндурган ымдоо-жаңсоолор бар.

Бирок алар ар бир тилде ар кандай мааниге ээ. Бул ымдоо-жаңсоо белгилери тилдин жалпы структуралык табиятын, маалыматтык булагын вербалдык тил сыяктуу толугу менен чагылдыра албайт.

Ошентсе да, вербалдык маалыматтын байлыгын толук чагылдырган ымдоо-жаңсоо тили азыркы күндө ар кандай өлкөлөрдө колдонулат. Ал тилди окумуштуулар дудук, дүлөйлөр үчүн атайын түзүшкөн. Алар жасалма тилдер деп аталат. Аны адамзат тарыхында жаңы тил деп кароого болбойт. Америкалык жазуучу Джеймс Уиллард Шульц индеецтердин арасында 15 жыл жашап, алардын уруусундагы кызга үйлөнүп, жергиликтүү элдин маданиятын жана тилин терең өздөштүрүп, индеецтердин чыныгы жашоосу жөнүндө “эң мыкты үлгүдөгү эмгек” жараткан [11]. Дж.Шульц өзүнүн структурасы жана татаалдыгы менен вербалдык тилге жакын болгон индеецтердин ымдоо-жаңсоо тилин сүрөттөгөн. Бул тилди бардык индеец урууларынын ортосундагы пикир алышуунун тили катары колдонушкан. Башка урууга келген индеецтер бул тил аркылуу өздөрүнүн келген себебин, турмуш таржымалын кенен “айтып бере алышкан” жана эркин сүйлөшкөн. Аталган эмгекте индеецтердин кызыктуу окуялары жана өтө кылдат эмоциялык-образдык деталдары ымдоо-жаңсоо тили менен сүрөттөлгөн. “Индеецтердин арасында өткөн менин өмүрүм...” аттуу китебиндеги “Снейк уруусунан келген айым” аттуу аңгемеден алынган үзүндүнү карап көрөлү.

– *Сен кимсиң? – деп Хорков Куйрук сурады, кайдан келе жатасың?*

– *Мен – снейкмин- деген белги менен жооп берип – өзүмдүн уруумдун лагеринен, алыскы түштүктөн келе жатам.*

Ал токтоп калды. Биз болсо түшүндүк деп белги бердик...

Мен Саскачевадан Мексикага чейин жашаган бардык уруулар пикир алышууда колдонгон ымдоо-жаңсоолордун тилин түзгөн адамдын кандай доордо жашаганын, кайсы уруудан экенин билгим келди. Биз ошондо отуруп, тигил аялдын айткандарынан бир да сөзүн түшүнгөн жокпуз, бирок тилди билүү мааниге ээ болбогон байыркы мезгилдеги адамдардын жараткан тили аркылуу бизге бардыгы айкын болду. Демек, жогорудагы белгиленген комуздагы кол ойнотуу орнаментикасы улуттук менталитеттин концептосферасында маанилүү компонентти түзгөн жана кыргыздардын дүйнө бейнесин чагылдырган бейвербалдык каражат катары кабылданат.

Кыргыздын салттуу музыкасындагы күү өнөрү философиялык, психологиялык, маданий-агартуучулук, когнитивдик белгилерди камтыгандыгы менен дүйнөлүк музыкалык искусствонун казынасында өзүнүн ордун тапкан. Мергенчилердин аң улоо учурундагы айбанаттарды колго түшүрүүгө жана кармоого багытталган ымдоо-жаңсоолору айбанаттарды чочутуп жана качырып ийбөө үчүн колдонулган көчмөндөрдүн турмушундагы кадыресе көрүнүш

болгон. Тоолордо, зоокаларда, талааларда же калың токойлордо кандай гана дабыш болбосун жаңыргандыктан, мергенчилер арасындагы ымдоо-жаңсоолорду колдонуу эрежеси катуу көзөмөлдөнгөн, кимдир бирөө жаныбарды чочутса, жазаланган.

Көчмөндөрдө “мергенчилик – согуштун бир тууганы...” деген учкул сөз бар. Бул бейвербалдык тилди көчмөн элдин бардык жоокерлери, уруулардын эр адамдары колдонушкан, үй-бүлө мүчөлөрү да жакшы түшүнүшкөн.

Мергенчиликте, өзгөчө чабыш-согуштарда жениш менен аякташына түздөн-түз таасир эткен ымдоо-жаңсоо аркылуу берилген маалыматтар абдан так болуусу маанилүү болгон. Демек, көчмөн түрк-монгол элдеринде ымдоо-жаңсоонун тили лексемалардын молдугу жана структуралык жактан жогорку деңгээлде өнүккөндүгү менен айырмаланат. Кыргыздарда “ымдаганды түшүнбөгөн, жаңдаганды аңдабайт...” деген учкул сөз, байыркы мезгилдерде ымдоо-жаңсоо тилинин болгондугунан, ал тилдин пикир алышуу процессинде кеңири таралгандыгынан жана аны билбөө адамдын түркөйлүгүн аныктагандыгы тууралуу маалымат берет. Америкада Евразиянын чыгыш райондорунан келип отуруктушкан калк тууралуу гипотеза бар. Компаративдик лингвистикада америнддер менен түрк элдеринин вербалдык тилин салыштырган изилдөө жүргүзүлө элек. Бирок жеке байкоолор боюнча, индеецтердин, сиу, майя урууларынын тилдеринин түрк тилдери менен байланыштуулугу, окшош жактары көрүнөт [5]. Индеец урууларынын Америкага Беринг куймасы аркылуу келгендиги жөнүндөгү гипотеза тилдик фактылар менен далилденбегендиги маалым. Бирок, түрк элдери менен кээ бир индеец урууларынын тектештиги тууралуу так маалыматты генетика илиминде кароого болот.

Маданияты өтө туруктуулугу менен айырмаланган көчмөндөрдүн жана тоолуу аймактарда жашаган түрк уруулары колдонгон ымдоо-жаңсоолордун вербалдык тилдин деңгээлине чейин өркүндөшү байыркы түрк-монгол көчмөндүү элдин мекени болгон Улуу талаалардагы мейкиндиктерде эле жетишкендигинен кабар берип турат деп божомолдоого болот.

Беринг куймасы аркылуу Америкага жер алмаштырып кеткен түрк уруулары бир канча миң жыл мурдагы мергенчилик-жоокердик ымдоо-жаңсоолорун сактап калышканын илимдин жана

искусствонун тармактарында, адамзаттын күнүмдүк турмуш-тиричилигинен көрүүгө болот.

Кыргыздар көчмөн жана тоолуу аймакта жашаган калк катары өзүнүн салттуу музыкасында байыркы түрк маданиятынын катмарын сактагандыгын көптөгөн архаикалык элементтерди камтыган фольклорунда жана оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун айтуучулук, аспапчылык жана аваздык-аспапчылык өнөрлөрүнүн мисалында көрүүгө болот [8,6,9,3,1,2].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкалык искусствосунун аспапчылык багытындагы аткаруучулукта байыркы мезгилдеги мергенчилер менен жоокерлерге мүнөздүү болгон тилдик ымдоо-жаңсоолор (жесттер) кыргыздардын өтө байыркы эл экендигин, этностун музыкалык искусствосу аркылуу далилдөө менен, бейвербалдык тил көчмөндөрдүн маданиятында болгондугун тастыктайт.

Колдонулган булактар:

1. Алагушов Б. Кылымдарды жылоологон күүлөр. Ф.: Кыргызстан, 1985. –193б.
2. Антипина К. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. – Ф.: Киргосиздат.1962. – 179с.
3. Виноградов В. Киргизская народная музыка. – Ф.: Киргосиздат.1958. – 310с.
4. Кайбылдаев А. Кыргыз күүлөрү // 1-китеп // Борбордук Азия университети. –Бишкек.: 2011.–832б.
5. Каримуллин А. Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы. – Москва.:1995. – 80с.
6. Кыдырбаева Р. Сказительское искусство манасчи – Ф.: Илим.1984. – 118с.
7. “Манас”. Сагымбай Орозбаков энциклопедиясы. – Бишкек.: Бийиктик плюс, 2015.,1416 б.
8. Молдобаев И.Б. Эпос “Манас” как источник изучения духовной культуры киргизского народа. – Ф.: Илим.1989. – 148с.
9. Рахимбек у М. “Манас” эпосундагы Жусуп Мамайдын вариантындагы архаикалык сөздөр. //Диссертация// – Б.: 2006.
10. Токтогулдун замандаштарынын эскермелери.–Ф.: 1990.
11. Шульц Дж. Моя жизнь среди индейцев. Приключения про индейцев. Перевод с английского В.К. Житомирского, Гос.из-во географ. Лит. М., глава XIV, 1962.// . [электронный ресурс] — Режим доступа. — URL:<http://www.royallib.com/book/>.

Рецензент: музыковед, кандидат культурологических наук
Алагушев Б.